

Вікторія Любащенко

Львів

Митрополит Петро (Ратенський) і майбутнє розділення Київської церкви

1370 року у грамоті до константинопольського патріарха Філофея Коккіна (1353—1354, 1364—1376) польський король Казимир III назвав галицьких митрополитів і другим серед них — Петра. Йдеться про Петра Ратенського (1308—1326), який, натомість, увійшов у церковну історію як київський митрополит і перший архиєрей Москви.

У біографії та суспільно-церковній діяльності Петра Ратенського чимало спільного з київським митрополитом Кирилом II (1242—1281). І Кирило, і Петро вийшли з Галицько-Волинської землі, були висуванцями галицьких правителів: Кирило — Данила Романовича, Петро — Юрія Львовича. Обоє русинів, попри практику заміщення київської кафедри митрополитами-греками, висвятили патріархи: Кирила — Мануїл II (1243/1244—1254), Петра — Афанасій I (1289—1293, 1303—1309). Після повернення до Києва і Кирило, і Петро зосередили свою діяльність у північних епархіях, зблизившись із заліськими князями. Кирило II підтримував новгородського князя Олександра Ярославича (Невського, з 1252 р. — великий князь владимирський), який обрав політику підкорення Золотій Орді. Петро Ратенський прийняв сторону московських князів Юрія та Івана Даниловичів в їхній боротьбі за великокняжий стіл з тверським князем Михаїлом Ярославичем і його синами. І в кожному випадку політичний вибір святителів залежав від складних історичних обставин, в яких вони діяли. Цей вибір мав далекі наслідки. На думку деяких дослідників, Кирило започаткував північноруський вектор в історії Київської церкви, Петро його довершив. Однак чи дійсно саме Кирило і Петро ініціювали цю радикальну зміну, яка підготувала майбутнє розділення Київської церкви? І чи справді Петро переніс свою резиденцію до Москви, зробивши її новим центром Київської митрополії?

Звернімося спочатку до митрополита Кирила II. У 1239—1240 рр. галицько-волинський князь Данило Романович посів київський великокняжий стіл, але швидко втратив його. Олександр Ярославич, визнавши залежність від Орди і ставши великим князем¹, набув переважне право у впливі на політичне і церковне життя Русі. Саме це (не відкидаючи й факту захоплення татарами Києва) змусило Кирила перенести свою пастирську активність на північ. В наукових студіях політичний вибір митрополита часто розглядають крізь дилему «Данило Романович — Олександр Невський», якою позначають історичний дуалізм давньої Русі, її вибір між православним Сходом і католицьким Заходом. Й в оцінці багатьох авторів, Кирило своїм зближенням з Олександром засвідчив неприйняття прозахідного вибору Данила. На думку В. Петрушка, «галицькі князі турбувалися лише про інтереси свого князівства, за що були готові поступитися навіть православною вірою», відтак, надії Данила Романовича на Кирила не виправдалися². П. Соколов пояснив прихильність Кирила до Олександра ще й тим, що той, на відміну від Данила з його «деспотичним ставленням» до ієреїв (історія із самовільним захопленням митрополичої кафедри угорським єпископом Йоасафом), був «милостивим сюзереном» духовенства³.

Глибшу оцінку діям Кирила дав Й. Мейєндорф: «Ймовірно, такий рішучий поворот Кирила не був результатом особистого вибору. Не можна також сказати, що митрополит зрадив інтереси галицького князя [...] Непереконливе і просте посилання на „антизахідні“ настрої Кирила [...] Ні у Візантії, ні на Русі церковна ієрархія ніколи не була цілком закритою для переговорів з папством, попри те, що у більшості усвідомлювала політичну вимушеність і недовговічність спроб унії, здійснюваних східноєвропейськими володарями [...] для митрополита Кирила і [...] Олександра Невського вирішальним у тому виборі, який вони зробили [...], були міркування реальної політики»⁴.

¹ Його батько Ярослав Всеволодович, який у 1243 р. першим з руських князів поїхав до Золотої Орди, отримавши від хана Батия ярлик на великокняже володіння, обрав своєю резиденцію Владимир на Клязмі, а у Києві поставив намісника.

² В.И. Петрушко: *История Русской Церкви с древнейших времен до установления патриаршества*. Москва 2007, С. 106, 96—97. Його наслідуює інший церковний історик: «На відміну від галицьких князів, заклопотаних лише інтересами свого князівства, на угоду яким вони готові були поступитися навіть Православною вірою, митрополити-галичани Кирило і Петро постають у якості ревних поборників єдності Русі і Руської Церкви» (Августин, архієп: *Справка об учреждении Галицкой и Львовской архиепископских кафедр*. http://www.orthodox-lviv.narod.ru/lvivep/kaf_istr.htm).

³ П. Соколов: *Русский архиепей из Византии и право его назначения до начала XV века*. Киев 1913, С. 159—162.

⁴ И. Мейендорф: *Византия и Московская Русь. Очерк по истории церковных и культурных связей в XIV веке*. Париж 1990, С. 64—65.

Підтримка Кирилом Олександра Ярославича мала важливу канонічну мотивацію, зумовлену паралелізмом державної і церковної влад, який утвердився в східно-християнській ойкумені. У Київській церкві митрополит завжди залежав від великого князя, а князь спирався на підтримку митрополита: прийнята на Русі візантійська державно-церковна система не знала відокремлення світської і церковної влад⁵. Відтак, зміна політичних пріоритетів Кирила цілком зрозуміла: Данилові не вдалося втримати Київ, і митрополит звертає свій погляд туди, де «творилась нова влада, нова сила»⁶. Приставши до протатарської політики великого князя, митрополит виявив неабияке чуття: політична стабільність держави була запорукою стабільності Церкви.

Водночас маємо чимало прикладів пастирської діяльності Кирила у своїх південних єпархіях. А перед смертю він заповів поховати себе у Софійському кафедральному соборі — офіційній резиденції київських архиєреїв, засвідчивши цим зв'язок з Києвом як інституційним і духовним центром митрополії⁷. Хоча тривале перебування митрополита у володіннях Олександра Невського і його сина Дмитрія, дійсно, стало тим прецедентом, який виходив за рамки усталених церковних традицій.

Прецедент виявився повчальним для Галицько-Волинської Русі, яка також вбачала себе наслідницею Київської держави і Церкви св. Володимира. Тому наступні представники княжого дому Романовичів спробували ще раз повернути собі ініціативу у церковних справах. Юрій Львович

⁵ Не випадково вибір Кирила заохочувала і Нікейська імперія. Вона бажала послаблення позицій Риму на Сході та нейтралізації ворожих їй турків-сельджуків і вела перемовини з Ордою. Остання також підштовхувала Кирила до зближення з великим князем — більш згідливим її васалом, аніж Данило Романович. Саме у цьому контексті слід розглядати отримання Кирилом ярлика від хана Менгу-Тимура для Київської церкви — першого зі семи ярликів, що їх надали татари руським митрополитам.

⁶ Г. Лужницький: *Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української Церкви*. Філадельфія 1954, С. 134.

⁷ Про церковно-політичну діяльність митрополита Кирила II див.: Б. Груздев: *Кирилл. Православная энциклопедия*. Санкт-Петербург 1909, Т. 10, С. 393—397; G. Stökl: *Kanzler und Metropolit*. In: *Studien zur Geschichte Osteuropas. III. Wiener Archiv Geschichte des Slawentums und Osteuropas*. Bd. 5. Graz—Köln 1966, S. 150—175; J.T. Fubmann: *Metropolitan Cyril II (1242—1281) and the Politics of Accommodation*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Bd. 24. H. 2. Wiesbaden 1976, S. 162—179; A. Avenarius: *Nikaia und Russland zur Zeit der tatarischen Bedrohung*. In: *Byzantinoslavica*. Bd. 41. Prague 1980, S. 33—43; Дж. Феннел: *Кризис средневековой Руси. 1200—1304*. Москва 1989; D. Ostrowski: *Why Did the Metropolitan Move from Kiev to Vladimir in the Thirteenth Century?* In: *California Slavic Studies*. Vol. 16. Berkeley—Los Angeles—London 1993, p. 83—101; В. Любащенко: *До питання про церковну діяльність київського митрополита Кирила II*. В: *Галицька митрополія. 1303—1807—2007: Статті і матеріали*. Львів 2008, С. 57—64; Її ж: *Реформи в Київській церкві за митрополита Кирила II*. В: *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. Львів 2008, С. 182—202.

у 1303 р. домігся патріаршого дозволу на заснування незалежної від Києва Галицької митрополії. Її першим главою став грек Нифонт (1303—1305); певних відомостей про нього історія нам не залишила.

Значно більше знаємо про Петра Ратенського. Його біографія викладена у північноруських і візантійських джерелах⁸. Останні⁹, щоправда, стосуються не стільки постаті Петра, скільки митрополій, підлеглих константинопольському патріархові у XIV ст., зокрема і Галицької. Руський корпус джерел складають літописи (Новгородські I і IV, Типографський, Симеонівський, Воскресенський, Рогозький літописець, Московське зведення кінця XV ст.) та агіографічна література. Літописи розкривають, головню, владимирський і московський періоди життя митрополита Петра. Його перебування у Галицько-Волинській землі і перипетії, пов'язані з поїздкою до Константинополя, викладено в житійних творах.

Збереглися дві повних і одна коротка редакції «Житія» Петра Ратенського. Першу повну редакцію, написану доволі стисло і сухо й одразу після смерті Петра у 1326—1327 рр., більшість істориків атрибує ростовському єпископу Прохору, який був ставлеником митрополита: саме Петро 1311 р. висвятив ігумена Прохора на єпископа. Втім, приналежність першої редакції «Житія» перу єпископа донині дискутується¹⁰. Другу — повну і роз-

⁸ Огляд документів див.: Д. Зубрицкий: *Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси*. Москва 1845; J. Pelesz: *Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom*. T. 1. Vienna 1878; И.П. Филевич: *Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимирское наследие*. Москва 1890; Н. Gelzer: *Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen*. In: *Zeitschrift für Kirchengeschichte*. Bd. 13. Gotha 1892, S. 241—282; А.С. Павлов: *О начале Галицкой и Литовской митрополии и о первых тамошних митрополитах по византийским документальным источникам XIV века*. В: *Русское обозрение*. Москва 1894, Т. 27, май, С. 214—251; Н. Тихомиров: *Галицкая митрополия. Церковно-историческое исследование*. Санкт-Петербург 1896; F. Tinnefeld: *Byzantinisch-russische Kirchenpolitik im 14. Jahrhundert*. In: *Byzantinische Zeitschrift*. Bd. 67. München 1974, S. 359—384; G. Stökl: *Staat und Kirche im Moskauer Rußland. Die vier Moskauer Wundertäter*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Bd. 29. Regensburg 1981, S. 481—493.

⁹ Вміщені у: *Acta patriarchatus Constantinopolitani (1315—1402)*. Ed. M. Miklosich, L. Müller. Vindobonae 1860 (перевидання — Wien 1975), Т. 1—2. Деякі у: J. Darrouzès: *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine*. Paris 1966; Его же: *Le registre synodal du patriarchat byzantin au XIV-e siècle. Etude paléographique et diplomatique*. Paris 1971; Его же: *Notitiae episcopatus Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*. Paris 1981. Частина документів у російському перекладі: *Протоколы Константинопольского патриархата XIV столетия*. В: *Журнал Министерства народного просвещения* (далі — ЖМНП). Санкт-Петербург 1847, Ч. 54, Отд. 2, С. 130—164; *Памятники древнерусского канонического права*. Ч. 1. В: *Русская историческая библиотека*. Санкт-Петербург 1880, Т. 6, приложения, С. 1—316; Макарий (Булгаков): *История Русской Церкви*. Москва 1995, Кн. III, Т. 4, приложение, С. 982—993.

¹⁰ Це заперечив В. Кучкин, за яким Прохор — автор не «Житія», а «Читання на пам'ять митрополита Петра», виголошеного на Владимирському соборі у 1327 р. (В.А. Кучкин: *Сказание о смерти митрополита Петра*. В: *Труды отдела древнерусской литературы*

логу редакцію (датовану 1378—1381 рр.) написав митрополит київський і всієї Русі Кипріян (1390—1406)¹¹ на основі твору Прохора і живих ще свідчень про Петра у Галицько-Волинській землі і Москві. Коротку редакцію «Житія» перероблено з Кипріянового твору¹². Фрагментарні свідчення про Петра подають також літургійні і повчальні тексти¹³.

«Житія» є чи не головним джерелом для вивчення біографії Петра Ратенського, але вірогідність деяких їхніх свідчень сумнівна. І, взагалі, чи може бути агіографічна література надійним історичним джерелом? Та більшість наукових студій, присвячених Петру, ґрунтуються саме на творі Кипріяна. А він, на думку Г. Прохорова, В. Кучкина, Р. Седової, Л. Дмитрієва та ін., є доволі вільним переказом Прохорового тексту, його суб'єктивною інтерпретацією і своєрідною автобіографією самого Кипріяна. Не випадково, переживши драматичні події власного утвердження в Москві, Кипріян у «Житії» проводить чимало паралелей між собою і Петром. В. Ключевський, пишучи про літературні особливості Кипріянового твору, властиві штучному стилю південнослов'янської агіографії, підкреслює наявність значних текстуальних доповнень і пов'язує їх з ідейною мотивацією самого автора¹⁴. При цьому залишається нез'ясованим, наскільки його додатки до життєпису Петра (особливо московського періоду) відповідають реаліям.

Института русской литературы АН СССР (далі — ТОДРЛ). Москва—Ленинград 1962, Т. 18, С. 59—79). Раніше подібний сумнів висловили Є. Голубінський і В. Ключевський. Ідучи за церковною традицією, визнаємо спірність цього авторства.

¹¹ Огляд текстів див.: П.М. Строев: *Библиографический словарь и черновые к нему материалы*. Санкт-Петербург 1882; М.Р.: *Житие святителя Петра, митрополита и чудотворца России*. Москва 1886; Л.А. Дмитриев: *Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы (к русско-болгарским литературным связям XIV—XV вв.)*. В: ТОДРЛ. 1963, Т. 19, С. 215—254; С. Ignatiew: *«Žitie Petra» des Metropoliten Kiprian*. Wiesbaden 1976; Н. Дончева-Панайотова: *Kiprian: Старобългарски и староруски книжовник*. София 1981; Г.М. Прохоров: *Житие митрополита Петра*. В: *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. I: XI — первая пол. XIV в. Москва 1987, С. 163—166; Р.А. Седова: *Рукописная традиция «Жития Петра» в редакции митрополита Киприана*. В: ТОДРЛ. 1983, Т. 37, С. 256—268; Ее же: *Святитель Петр митрополит Московский в литературе и искусстве Древней Руси*. Москва 1993; О. Børtnes: *Visions of Glory: Studies in Early Russian Historiography*. Oslo 1988, P. 115—126.

¹² Кожна з редакцій має низку пізніших списків, уперше описаних: Н. Барсуков: *Источники русской агиографии*. Санкт-Петербург 1882, С. 431—450. Їх сучасний найдокладніший опис: Б.М. Клосс: *Избранные труды*. Москва 2001, Т. 2, С. 15—47.

¹³ Це, зокрема, «Служба митрополиту Петру» і «Слово похвальне святителю Петру» (1394—1404), складені Кипріяном, «Слово на перенесення мощів святителя Петра» Пахомія Логофета (80-ті рр. XV ст.), «Сказання про мощі», «Сказання про смерть митрополита Петра», «Сказання про чуда митрополита Петра», «Сказання про життя митрополитів Петра, Алексія та Йони», «Похвальне слово трьом святителям», створені у XV—XVII ст.

¹⁴ В.О. Ключевский: *Древнерусские жития святых как исторический источник*. В: Его же: *Русская история*. Москва 2001, Т. 4, С. 540—541.

Назагал, «Житія» досить типово, з огляду на агіографічну традицію, викладають біографію святителя. З одного боку, Петро постає уособленням християнських чеснот — ревність у молитві, милосивість, щедрість (дарував багатьом свої ікони, віддавав бідним одяг, «ніколи же просящого убога или странна не отпустить тыща»¹⁵), з іншого — носієм рис, властивих простій людині (попервах хлопчику Петру було важко навчатися, свій послух у монастирі він поєднував з фізичною працею — носив воду і дрова, прав волосяниці, служачи ченцям «не яко человекомъ, но яко самому Богу»). Петро був народжений у побожній і, на думку Є. Голубінського («позаяк на вищі церковні посади у давні часи здебільшого ставили родовитих за походженням ченців»), боярській чи купецькій родині¹⁶. Місцем народження Петра є, за одними даними, Равщина або Сокальщина¹⁷, віднесені історичною традицією до Волинської землі¹⁸. За іншою версією, йдеться про Ратно на річці Прип'ять, районний центр Волинської обл.¹⁹ У сім років Петро був відданий на навчання, «вскоре навыче всей мудрости», й у дванадцять прийняв постриг.

¹⁵ Тут і далі цитуємо найповнішу редакцію з Мінеї службової за грудень (кінець XIV ст.), яка зберігається у рукописному фонді Харківської наукової бібліотеки. Див.: Г.М. Прохоров: *Древнейшая рукопись с произведениями митрополита Киприана*. В: *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник*. 1978. Ленинград 1979, С. 205—215.

¹⁶ Е.Е. Голубинский: *История Русской Церкви*. Москва 1997, Т. 2, первая половина тома, С. 102.

¹⁷ Йдеться про галицькі села Двірці (нині — Сокальський район Львівської обл.) і Верхрата над річкою Ратою (нині — Любачівський повіт у Польщі). Саме Двірці як місце народження Петра, покликаючись при цьому на документи візантійського імператора Андроніка II Палеолога, називає український полеміст Захарія Копистенський (*Палинодия. Сочинение киевского иеромонаха Захарии Копыстенского*. В: *Памятники полемической литературы в Западной Руси*. Санкт-Петербург 1878, Кн. 1, Стб. 1025).

¹⁸ А.Ф. Хойнацкий: *Православие на западе России в лице ближайших представителей, или Патерик Волыно-Почаевский*. Москва 1888, С. 65—80; А.А. Невский: *Жизнеописания первосвятителей и чудотворцев Всероссийских Петра, Алексия, Ионы и Филиппа*. Москва 1894, С. 4—6; Ф.И. Свистун: *Петр Ратенский*. Львов 1904, С. 4; И.И. Гумецкий: *Великий сын Галича*. Санкт-Петербург 1909, С. 2; Е. Поселянин: *Московский Патерик*. Москва 1912, С. 37—39; К. Скурат: *Святой Петр, митрополит Московский*. В: *Журнал Московской Патриархии* (далі — ЖМП). 1959, № 8, С. 54—59; *Московский Патерик. Жития святых*. Сост. Иосиф (Шапошников), Я.А. Шипов. Москва 1991, С. 181—183; В. Овсійчук: *Иконописец — митрополит Петро Ратенский*. В: *Записки Чина св. Василія Великого* (далі — Записки ЧСВВ). Львів 1998, Т. 136, С. 25—40; *Святитель Петро Ратенский, Митрополит Київський і всієї Русі, Московський чудотворець*. <http://www.volyn-orthodox.org/index.php?articleID=91>; Мануил (Лемешевский): *Русские православные иерархи. 992—1892*. Москва 2003, Т. 1, С. 211—214.

¹⁹ *Уездный г. Ковель, Волинской губернии и его современная Воскресенская церковь*. В: *Волинские епархиальные ведомости*. Кременец 1873, № 21, С. 727; Д. Яхонтов: *Св. Петр, митрополит всея Руси*. В: ЖМП. 1966, № 9, С. 54—61; В.Є. Рожко: *Православні монастирі Волині і Полісся*. Луцьк 2000, С. 94—99.

Особливо прославився Петро хистом іконописця і подвигом чернечої аскези. Згодом майбутній святий «обходить округ места она пустынаа и обретае место безмолвно» на березі річки Рати (притока Західного Бугу), в урочищі Рата (неподалік Рави-Руської), де пізніше засновує монастир. Ченці за особливий хист наставництва («яко отца чадолюбива») обирають Петра на ігумена. Його авторитет набув розголосу («и князю тогдашнему в слух прииде добродетелное мужа житие, и велможамь такожде, и [...] всей стране и земли [...] Вельньскаа»), вплинувши на вибір онука Данила Романовича — Юрія Львовича поставити Петра на місце померлого галицького митрополита Нифонта. Слава Петра привернула увагу високих церковних осіб. Відвідавши західноруські єпархії, тодішній київський митрополит Максим благословив Петра і, за церковним переданням, отримав від нього у дар власноруч писану ікону Богоматері.

Позитивно змальовуючи Петра, «Житія» прагнули довести його особливу святість. Ця ідея проглядається у багатьох епізодах. Так, коли Петро, прибувши до Константинополя, ввійшов у патріарший храм Святої Премудрості, той наповнився особливими пахощами і патріарх запевнив присутніх, що «се человек повелениемъ божиимъ приде к нам». Після смерті Петра вже при його труні почали відбуватися чуда зцілення. Ідея святості покликана обґрунтувати легітимність канонізації святиителя. І цим житійні тексти виконали своє головне призначення. Однак вони залишили нез'ясованими ключові моменти в діяльності святиителя. Ці пробіли впродовж кількох століть намагається заповнити історична наука. Спробуємо узагальнити її пошуки і висновки.

Погляньмо, передусім, на історію Петрового висвячення. Перша проблема, яка активно дискутується в історіографії, стосується ініціативи Юрія Львовича висунути Петра на галицьку кафедру. Сам її факт не викликає сумнівів, як і заснування Галицької митрополії 1303 р. Звернення Юрія до патріарха Афанасія мотивувалось, передусім, переїздом київського митрополита Максима з усім своїм крилосом до Владимира. Переїзд ускладнював належний нагляд Максима над південними і південно-західними єпархіями.

Очевидною є також глибинна причина утворення Галицької митрополії: боротьба Романовичів із заліськими князями за першість у пост-київському геополітичному просторі. Перенесення кафедри до Владимира упосліджувало інші руські землі, які, відтак, відходили на другий план не лише у церковних, а й політичних справах. А давня традиція пов'язувала уявлення про «царствующе місто» з тим містом, де жили князь і митрополит. За цих обставин бажання Юрія Львовича, могутнього володаря окремої держави, створити новий церковний центр цілком зрозуміле, як і його прагнення отримати для нього легітимного главу. У цьому бажанні, як відомо, він виступив однодумцем свого батька Лева Даниловича. Тому

одразу після смерті Нифонта Юрій послав Петра Ратенського за благословенням до патріарха. Саме в цей час помер київський митрополит Максим. І тверський князь Михайл Ярославич запропонував Константинополю свого протеже на київську кафедру. 1304 р. Михайл посів великокняжий стіл у Володимиро-Суздальській Русі, прагнучи надійної церковної підтримки. Свою ставку Михайл зробив на володимирського ігумена Геронтія. Останній поспішив до Константинополя.

Житійні тексти змальовують постать Геронтія негативно. Але врахуймо, що обидва автори «Житія» належали до промосковської партії. Він, буцімто, сам посягнув на святительський сан, без світської підтримки і соборного рішення: «Геронтий [...] дерзну дерзостию, вьсытити хотя сан святительства [...] тако самовластиа недугом обьят був, своеумением ни таковую висоту дризну [...] и многие негодоваху». Цю думку, що проглядається вже у Прохора, а ще сильніше — в Кипріяновому тексті, поділяв М. Тихомиров. Він так розвинув житійну концепцію: Юрій Львович не міг сприйняти протизаконного вчинку Геронтія. Прагнучи убезпечити від нього церковну спільноту, вирішив протиставити Геронтію свого гідного претендента²⁰. У цій оцінці явно помітний натяк на ширші плани Юрія, який, скориставшись смертю митрополита Максима, міг звернути свій погляд і на київську кафедру.

Подібне міркування підсилює дивне мовчання в обох редакціях «Житія» про тверського князя. Але більшість істориків переконані, що Геронтія відіслав до Константинополя саме тверський князь, який, до того ж, першим звернувся до патріарха²¹. І, всупереч житійній розповіді, не Юрій Львович протиставляє Михайлу свого кандидата, «извьтомъ творяся Геронтиева високоумия», а навпаки — «як тільки Михайл дізнався, що з Волині запропонований новий святитель для Галицької митрополії, він тут же посилає свого претендента на Владимир»²². Хоча ім'я Михайла у «Житіях» не згадується, сам факт добре підготовленого виїзду Геронтія до Константинополя (він не лише мав при собі святительський одяг і дари для патріарха, а й зібрався у далеку путь з цілою делегацією) суперечить твердженню про самовільні дії претендента.

Питання про першість у зверненні до патріарха не другорядне. Адже і сьогодні дослідники розходяться у думці чи мав Юрій Львович на увазі лише заміщення галицького владики, чи може, як і його дід, планував поставити свого протеже на київську кафедру? Вочевидь, першим виїхав до Константинополя Петро, який випередив свого конкурента («Житія» пояснюють це надісланими «звище» перешкодами, що супроводжували вояж

²⁰ Н. Тихомиров: *Галицкая митрополия...*, С. 55—56.

²¹ Див. наприклад: А.С. Павлов: *О начале Галицкой и Литовской митрополии...*, С. 220.

²² П. Соколов: *Русский архиерей из Византии...*, С. 220—221.

Геронтія), і його поїздка була викликана смертю Нифонта, а не Максима. Юрій Львович, зацікавлений у зміцненні Галицької митрополії, прагнув якомога швидшого утвердження свого кандидата. А Константинополь не завжди поспішав з поставленням митрополитів навіть для Києва. Відтак, поспішність Юрія могла стати подразником для тверського князя. Однак, ще глибшою мотивацією Михайлового посольства було протистояння з московськими князями. Цю причину житійні тексти, природно, замовчують.

Брак документів залишає не до кінця з'ясованим, що відбувалось у Константинополі після приїзду двох претендентів. За «Житіями», першим прибув Петро у посольстві від Юрія Львовича з його листом до патріарха. У листі — цей факт уже не викликає сумнівів — було прохання висвятити Петра на галицького митрополита. Афанасій прийняв його дуже прихильно, на відміну від Геронтія, кандидатуру якого на київську кафедру патріарший собор відхилив. Однак собор не мав і свого претендента. Історики сперечаються, чому Петро був висвячений на київського митрополита. Адже Константинополь, заперечивши кандидатуру Геронтія, міг прислати до Києва свого ставленика. І чому патріарх Афанасій, який у 1303 р. дав дозвіл на відкриття Галицької митрополії, вже 1308 р. висвяченням Петра на київського владику фактично позбавив її окремого статусу? Чи були дії патріарха рішенням скасувати галицьку кафедру, попри звернення Юрія Львовича, з яким Константинополь підтримував приязні стосунки?

І. Назарко вважав, що патріарх спочатку висвятив Петра на галицького митрополита, а потім також і на київського²³. Є. Голубінський зазначив суперечливість житійних повідомлень про висвячення Петра²⁴. Та більшість дослідників заперечують факт подвійної хіротонії і переконані, що патріарший собор, зіставивши дві кандидатури, визнав Петра гідним керувати не лише західноруськими єпархіями, а й усією Київською церквою.

Існування двох митрополій порушувало канонічно встановлені кордони Київської церкви й ускладнювало не лише релігійні, а, насамперед, — політичні відносини Константинополя з Руссю. У Візантії найважливіші церковні питання (передусім висвячення митрополитів) патріарх вирішував після санкції імператора²⁵. Натомість Андронік II Палеолог у своєму

²³ І. Назарко: *Київські і галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590—1960)*. В: Записки ЧСВВ. Рим 1962, Сер. 2, Секц. 1, Т. 13, С. 141. Цей погляд непоодинокий, див.: А.С. Павлов: *О начале Галицкой и Литовской митрополии...*, С. 217, 221, 227; M. Stasiw: *Metropolita Haliciensis (eius historia et juridica forma)*. In: *Annalecta Ordinis Sancti Basilii Magni*. Roma 1960, Ser. 2, Sec. 1, Vol. 12, P. 21—23; Н.Д. Барабанов: *Византия и Русь в начале XIV в. (Некоторые аспекты отношений патриархата и митрополии)*. В: *Византийские очерки*. Москва 1991, С. 198—215.

²⁴ Е.Е. Голубинский: *История Русской Церкви...*, С. 103—105.

²⁵ Перший Вселенський собор визнав обов'язковість узгодження системи церковного управління з державним, вплинувши на формування теорії симфонії церковної і державної влад у Східній церкві. Вона, зокрема, надавала право імператору через свої декрети

протистоянні із Заходом був зацікавлений у добрих відносинах з Ордою і, як більшість володарів Східної імперії ромеїв, не заохочував сепаратистських настроїв руських князів²⁶. Попри те, що його правління візантиністи називають періодом «перетасування» митрополичих кафедр, «упродовж вказаного часу зіткнення місцевих інтересів з централізаторськими тенденціями Візантії стало справжнім стержнем історичного процесу в Східній Європі [...] у XIV ст. візантійська політика на Русі була скерована на посилення адміністративного контролю над Церквою»²⁷. Отже, політична складова в питанні функціонування чи скасування Галицької митрополії є визначальною.

У протистоянні партикулярним тенденціям на Русі інтереси імператора і патріарха співпадали. Відкриття Галицької митрополії було зумовлено, не в останню чергу, загрозою подальшого зближення Романовичів з Римом. Прийнявши королівський титул, Юрій Львович продемонстрував свою готовність на продовження відносин з папою. А патріарх Афанасій, відомий послідовною протикатолицькою позицією, що вплинуло на зовнішню політику Візантії, прагнув обмеження її контактів із Заходом²⁸. Водночас існування окремої митрополії²⁹ посилювало князівські суперечки і могло призвести до подальшого поділу Київської церкви³⁰. Тому

не лише впливати на поставлення патріархів і митрополитів, а й визначати географічні межі їхньої юрисдикції. Імператор Йоан VI Кантакузин саме це право використав у своєму хрисовулі (1347), яким заборонив самостійність Галицької митрополії. Роль церковного собору полягала головню у затвердженні хрисовулу. Див.: G. Weiss: *Joannes Kantakuzenus*. Wiesbaden 1969. Текст хрисовулу в: *Памятники древнерусского канонического права...*, приложения, С. 13—20.

²⁶ Про це: Д.Д. Оболенский: *Связи между Византией и Русью в XI—XV вв.* Москва 1970; А.Е. Laiou: *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282—1328*. Cambridge 1972; D. Obolensky: *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*. London 1982; D.M. Nicol: *The Last Centuries of Byzantium, 1261—1453*. Cambridge 1993.

²⁷ И. Мейендорф: *Византия и Московская Русь...*, С. 108.

²⁸ Див.: А.А. Васильев: *История Византии. Падение Византии. Эпоха Палеологов (1261—1453)*. Ленинград 1925, С. 65—67; N.H. Baynes: *The Byzantine Empire*. London—New York 1926, Р. 213—222; Н.Д. Барабанов: *Борьба внутри византийской церкви на рубеже XIII—XIV вв.* В: *Античный и средневековый город*. Свердловск 1981, С. 141—156.

²⁹ Яка, з осідком у Галичі, обіймала Володимирську, Луцьку, Холмську, Перемишльську і Туровську єпископії.

³⁰ Керуючись рішеннями вселенських і помісних соборів, Східна церква неприхильно ставилась до утворення не лише нових митрополій, а й єпископій. Ще київський митрополит Йоан II (1078—1089) вимагав, щоб «учащення єпископій», тобто заснування нових єпархій, здійснювалось з особливою обережністю. Подвоєння Київської митрополії суперечило інтересам візантійської дипломатії через посилення втручання князів у церковні справи, можливе падіння авторитету митрополичого сану і, врешті, — послаблення впливу Візантії на церковне і політичне життя Русі (В.А. Цыпин: *Церковное право*. Москва 1996, С. 122; Н.С. Борисов: *Церковные деятели средневековой Руси XIII—XVII вв.* Москва 1988, С. 29).

Афанасій «вирішив за краще повернутися до старого порядку церковного управління»³¹. Цієї оцінки дотримувались А. Горський та Й. Мейєндорф³². Як бачимо, висвячення Петра на київську кафедру із збереженням його юрисдикції над Галичем цілком відповідало бажанню патріарха відновити єдність митрополії.

А ось П. Соколов не відкинув того, що Галицька митрополія де-юре — до її закриття зусиллями київського митрополита Феогноста (1328—1353) — продовжила своє існування. Історик нагадав про давню традицію в Грецькій церкві, коли за подібних обставин (відсутність гідного претендента на старшу кафедру) митрополит молодшої кафедри міг перейменуватися на митрополита старшої, яка доручалась йому в управління. При цьому до часу появи нового претендента на старшу кафедру зберігалась церковна гідність кожної кафедри. Можна думати, що у нашому випадку було дотримано саме цієї практики. Приїзд Петра до Константинополя виявився дуже вдалим моментом, аби, звернувшись до цієї традиції, де-факто відновити єдність митрополії. І відновити в такий спосіб, за якого було виконано прохання Юрія Львовича і, водночас, дотримано церковних канонів.

М. Чубатий також переконаний, що Петро Ратенський, уже поставлений на галицького митрополита, став водночас «митрополитом київським і всієї Руси [...] Петро своєю особою об'єднав обидві митрополії, які канонічно далі існували, як окремі»³³. А з огляду на відсутність документів, які б підтвердили офіційне рішення Константинополя про закриття галицької кафедри за Петрового митрополитства, важко «припустити, щоби той же патріарх Афанасій, через два чи три роки після заснування Галицької митрополії, насмілювався її закрити»³⁴. Принаймні, за життя Юрія Львовича.

О. Павлов також визнав заплутаність питання про долю Галицької митрополії³⁵. Однак зазначив: «Доходиш висновку, що [...] новий митрополит, як обранець південноруського князя, усупереч кандидатові великого князя

³¹ Н. Тихомиров: *Галицкая митрополия...*, С. 56.

³² А.В. Горский: *Св. Петр, митрополит Киевский и всея России*. В: *Прибавления к Творениям св. Отцов*. Москва 1844, Ч. 2, Кн. 1, С. 74. Порівняймо: «З візантійського погляду єдність митрополії була важливішою за скарги „Малої Русі“ на церковну занедбаність» (Й. Мейєндорф: *Византия и Московская Русь...*, С. 109).

³³ М. Чубатий: *Історія християнства на Русі-Україні*. Рим—Нью-Йорк 1965, Т. 1, С. 671.

³⁴ Н. Gelzer: *Beiträge zur russischen Kirchengeschichte...*, S. 257.

³⁵ І суперечки навколо цього тривають. Так, на думку одного церковного історика, Галицька митрополія «держалась до 1328 р.» (І. Рудович: *Історія Галицько-Львівської єпархії*. Жовква 1902, С. 10), на думку іншого — очевидно, «що зі скасуванням Галицької митрополії у 1305 р. вона більше не поновлювалась» (В.И. Петрушко: *История Русской Церкви...*, С. 52).

північної Русі, повинен був триматися своєї батьківщини, тобто *фактично* залишатися митрополитом галицько-волинським [...]. Можливо патріарх, маючи на меті з часом скасувати Галицьку митрополію, поставив св. Петра у митрополити *провізорно*, аби він, згідно з бажанням свого князя, був спочатку галицько-волинським митрополитом, а потім, за погодженістю з великим князем північної Русі і за сприянням самого патріарха, став також і всеросійським»³⁶. При цьому автор припустив, що Петро залишив у Галичі намісника, або вікарія, можливо в особі Гавриїла, «доручивши йому на тих чи інших умовах завідування усіма південноруськими єпархіями»³⁷. Серед галицьких митрополитів, названих польським королем Казимиром III, Гавриїл згаданий якраз після Петра.

Перебування Петра у Константинополі тривало приблизно три роки. Вочевидь, патріарх, заклопотаний внутрішніми проблемами Грецької церкви (його двір, як і сама імперія, переживав тоді арсенітський розкол³⁸), не поспішав із відповіддю. О. Павлов припустив, що Афанасій у цей час вів переговори з Юрієм Львовичем, переконуючи його у своїй особливій симпатії та неприйнятті тверської кандидатури. До цієї ж думки схиляються інші автори. Й. Мейєндорф назвав такі дії Афанасія віртуозною дипломатією. Зрештою, з обранням на київську кафедру Юрієвого протеже і, до того ж, — вихідця з галицько-волинського регіону патріарх міг сподіватися на надійне піклування над місцевими церквами і паствою.

І дійсно, своє повернення на Русь у 1308 р. новий київський митрополит розпочав з Галицько-Волинської землі. Цей факт, можливо, і став підставою назвати Петра другим серед галицьких митрополитів у грамоті польського короля Казимира III до константинопольського патріарха³⁹. А в Четях-Мінеях Російської православної церкви за 21 грудня вшановується пам'ять Петра як митрополита київського і галицького⁴⁰.

³⁶ А.С. Павлов: *О начале Галицкой и Литовской митрополии...*, С. 221.

³⁷ Там само, С. 222. За іншою версією, Гавриїл «можливо був галицьким митрополитом» (Н. Тихомиров: *Галицкая митрополия...*, С. 67). На думку Ю. Пелеша, його призначив галицько-волинський князь Юрій II, власне Юрій-Болеслав Тройденевич, і Гавриїл перебував у статусі митрополита впродовж 1326—1329 рр. (J. Pelesz: *Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche...*, S. 283). Однак це гіпотетичне митрополитство, за відсутності офіційного рішення щодо нього у Константинополі (адже в актах патріархату за 1315—1402 рр. ім'я Гавриїла не вказане), могло бути лише номінальним.

³⁸ Див.: И. Троицкий: *Арсений и арсениты*. Санкт-Петербург 1873; Ф.И. Успенский: *История Византийской империи*. Санкт-Петербург 2001, Т. 3, С. 510—513; С. Михайленко: *Роль арсенитов в политической жизни Византии в начале XIV в.* В: *Мир православия*. Волгоград 2002, Вып. 4, С. 77—102; N. Oikonomidès: *Society, Culture and Politics in Byzantium*. Aldershot 2005.

³⁹ Текст грамоти в: *Памятники древнерусского канонического права...*, приложения, С. 125—128.

⁴⁰ *Минея. Декабрь*. Москва 1982, Ч. 2, С. 147.

Зазначимо: висвячення Петра, попри проблематичність внаслідок цього подальшої долі Галицької митрополії, виявилось перемогою Юрія Львовича. На початку XIV ст. великий князь Михайл Ярославич набирав політичної ваги, ставши, врешті, головним суперником московських князів за лідерство у Заліській землі, одним із натхненників антиординської коаліції. Відмова йому Константинополя межувала з порушенням церковних традицій.

Попри цю перемогу, Галицька митрополія за Петрового пастирства не виявила себе як окремий церковний центр. Тому, за Макарієм (Булгаковим), плани Юрія Львовича «сповнились лише наполовину»⁴¹. Щоправда, важко спрогнозувати дії галицько-волинського правителя у відповідь на рішення патріарха: смерть Юрія фактично співпала з поверненням Петра. Останній же, будучи главою Київської церкви, мав зайняти тодішній митрополичий стіл. Тому, відвідавши Волинь і Київ, він 1309 р. виїхав до Владимира — місце поховання свого попередника та офіційну резиденцію великого князя.

З цього часу не маємо достовірних даних про зв'язок Петра з південно-західними єпархіями. Після смерті Юрія Львовича Галицько-Волинська держава перейшла до його синів — Андрія і Лева, які мали союзницькі відносини з Тевтонським орденом і берестейсько-куявським князем Владиславом Локетком (з 1320 р. польський король). В церковно-історичних студіях є припущення, що Петро (як свого часу митрополит Кирило II) під час перебування у Константинополі міг отримати інструкцію від патріарха обмежити відносини з галицько-волинськими володарями⁴². Але, мабуть, для самого Петра більше важив статус київського першоєрарха з фактичною підлеглистю йому усіх церковних провінцій Русі.

Прибувши до Владимира, новий митрополит одразу потрапив у немилю до Михайла Ярославича, який не бажав змиритися з поразкою. Тому більшу частину свого першосвятительського служіння Петро провів у поїздках. За «Житієм» Прохора, Петро «преходя Волиньскую землю; и Киевскую, и Создальскую землю, уча везде вся»⁴³. В. Петрушко вважає, що митрополит неодноразово бував на Волині, І. Гумецький —

⁴¹ Макарий (Булгаков): *История Русской Церкви...*, С. 849.

⁴² Наприклад: «[...] в ім'я ліквідації зобов'язань відкинутої Ліонської унії — уникати залежності від латинської польської корони» (А.В. Карташев: *Очерки по истории Русской Церкви*. Париж 1959, Т. 1, С. 372). Або: «Патріарх не погодився на перенесення митрополії до Галича, побоюючись, імовірно, того, що Галич часто був і міг бути, якщо не під владою, то під впливом католицького Заходу» (Д. Соколов: *История разделения Русской митрополии*. Санкт-Петербург 1900, С. 25). А також: «Патріарх від початку відносився неприхильно до Галицької митрополії, а се тому, що галицький князь, знайомий з устроєм західної церкви, більше дбав о самостійності своєї церковної провінції [...]» (І. Рудович: *История Галицко-Львѣвской епархїи...*, С. 10).

⁴³ Цит. за: Макарий (Булгаков): *История Русской Церкви...*, приложение, С. 427.

і в Галич⁴⁴. Однак свідчення Прохора стосуються, радше, Петрового повернення з Константинополя через Галицько-Волинську і Київську землі. Хоча не можна виключати (як і у випадку з Кирилом⁴⁵), що північноруські літописи обійшли увагою перебування Петра у межах Галицької митрополії, зосередившись на його діяльності у Заліссі. Постійно об'їжджаючи підвладні єпархії, Петро посилював контроль над місцевими владиками і свою владу над Церквою, наставляв чернечі громади і мирян. Маємо справу зі здійсненням ідеалу місіонера-апостола, на якому ґрунтувалась теорія «підкування про всіх», покладена в основу життєдіяльності східного православ'я⁴⁶. Така практика була спрямована також на подальше зміцнення самої Церкви і поширення її суспільного впливу.

Втім, власне церковна діяльність Петра у літописних і житійних текстах викладена фрагментарно, особливо у порівнянні з митрополитами Кирилом II і Петровим наступником Феогностом (1328—1353). У джерелах більше уваги приділено протистоянню Петра з князем Михаїлом, його силами і церковною верхівкою Твері. Виглядає так, що Михаїл не припиняв конфлікту з Петром аж до своєї загибелі. На думку багатьох істориків, це стало трагічною помилкою князя, що зіграла для нього «фатальну роль»⁴⁷. Не полишаючи планів зведення на київську кафедру своєї людини, князь дозволив кампанію з дискредитації митрополита. Можливо, її ініціював сам Михаїл, можливо — тверський єпископ Андрій, син литовського князя Горденя Давидовича, який в середині XIII ст. правив у Полоцьку.

⁴⁴ Див. також: Н.С. Борисов: *Иван Калита*. Москва 1995, С. 34; Его же: *Политика московских князей. Конец XIII — первая половина XIV века*. Москва 1999, С. 189—190.

⁴⁵ Літописи також не згадують про перебування митрополита Кирила II у західноруських єпархіях після повернення з Нікеї. А. Карташов вважав, що Кирило вже відтоді визначився на користь північних єпархій (А.В. Карташев: *Очерки по истории Русской Церкви...*, С. 359). Натомість для Є. Голубінського відсутність Кирила у володіннях галицько-волинського князя не є доведеною й «не слід робити особливих висновків з мовчання про це [...] літопису» (Е.Е. Голубинский: *История Русской Церкви...*, С. 59). З ним солідарний Я. Шапов: здогади про те, що зв'язки Кирила з Галичем і Волинню нібито послабшали, якщо не зовсім обірвалися, необґрунтовані. «Мовчання джерел про це зумовлене їх поганою збереженістю» (Я.Н. Шапов: *Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв.* Москва 1989, С. 205). Врахуємо також, що церковно-політичні події на Русі в роки святительства Кирила II знайшли лише часткове відображення в літописах і, головну, у північноруських (Я.Н. Шапов: *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI—XIII вв.* Москва 1978, С. 184). На користь того факту, що Петро продовжував впливати на церковне життя південно-західних єпархій, може бути, зокрема, приїзд до нього перед смертю луцького єпископа Феодосія.

⁴⁶ Повніше про теорію «підкування про всіх», або кідемоніальну теорію, у Східній церкві див.: П. Соколов: *Русский архиерей из Византии...*, С. 167—170, 224—225.

⁴⁷ Див. про це: Э. Ключ: *Княжество Тверское (1247—1485)*. Тверь 1994; Б.В. Кричевский: *Русские митрополиты. (Церковь и власть XIV в.)*. Санкт-Петербург 1996; В.В. Кусков: *Древнерусские княжеские жития*. Москва 2001; Г.Н. Пономарёв: *Михаил Ярославич тверской — первый «Великий князь всея Руси»*. Тверь 2003.

Дехто з дослідників вважає: єпископ Андрій уміло підігрівав княжу неприязнь до Петра через те, що той був галицьким кандидатом⁴⁸. А ось у «Житії» Прохора проглядається натяк на те, що ворожість Андрія мала меркантильну мотивацію. Адже у своїх частих поїздках митрополит чинив нагляд і за фінансовим станом єпархій, їх відрахуваннями на користь свого двору. Будучи одночасно єпископом Києва і Владимира, він повністю користувався їхнім церковним майном⁴⁹. Митрополитові належало також кілька видів церковних податків, зокрема судове мито. Глава Церкви отримував постійний дохід від єпископів, які при поставленні обіцяли справно виплачувати усі мита митрополичому престолу⁵⁰. Йдеться і про прийняту 1273 р. (а, отже, узаконену в Київській церкві ще до Петра) практику сплати при цьому семи гривень податку до казни архиєрейського дому⁵¹.

Останній факт узяли на озброєння організатори собору, скликаного у Переяславлі 1311 р. з метою звинувачення Петра у симонії. Окрім єпископа Андрія, з вищих духовних осіб тут був присутній лише ростовський єпископ Симеон. Більшість учасників склали рядові священники та ігумени, а ще більше — князі і бояри на чолі з юними синами Михаїла (який тоді, за житійними текстами, перебував у Золотій Орді). Джерела підкреслюють надзвичайно бурхливий перебіг собору й активність світських учасників в обговоренні важливого канонічного питання. Це, а також відсутність на соборі інших владик, ставить під сумнів його легітимність; до того ж, митрополит міг підлягати лише патріаршому судові. Зазначене підтверджує думку про інспірацію собору, а, радше, князівського з'їзду⁵², самим Михаїлом. Однак Петра підтримали московські князі Юрій Данилович і його молодший брат Іван (на прізвисько Калита⁵³, що був тоді володарем Переяславля).

⁴⁸ Наприклад: В.И. Петрушко: *История Русской Церкви...*, С. 107.

⁴⁹ Так, на початку XIII ст. митрополитові належали значні земельні наділи у межах Києва, Владимира і Суздаля. Ханські ярлики Максима і Петра перелічують митрополиче добро — землі, міста, волості, села, ліси, угіддя тощо, підтверджуючи усі дари, отримані від світських правителів. Успадкувавши володіння Максима, Петро істотно збільшив їх новими придбаннями. Зокрема, — купив місто Олексин з волостями та усіма угіддями. Руські князі були зацікавлені в обдаруванні митрополитів, сподіваючись на їхню підтримку. Подібну практику широко застосовували московські князі. Див.: М. Горчаков: *О земельных владениях всероссийских митрополитов, патриархов и св. Синода (988—1738)*. Санкт-Петербург 1871, С. 48, 54—56.

⁵⁰ И. Мейендорф: *Византия и Московская Русь...*, С. 112.

⁵¹ Є. Голубінський вважав, що Петро наполягав на загальноприйнятій практиці сплати мінімального податку за поставлення на священника («ставленне мито»), В. Петрушко — що у рішеннях Владимирського (за іншою версією, Київського) собору 1273 р. йшлося насправді не про платню за хіротонію, а компенсацію витрат, пов'язаних з нею, з поїздкою архиєрея та його свити.

⁵² П. Соколов: *Русский архиерей из Византии...*, С. 231.

⁵³ За одним припущенням, від звичаю носити зі собою гаманець для роздачі милостині, іншим — за скупість і жадобу до грошей.

Ще до цього єпископ Андрій надіслав скаргу патріарху з викладом «злочину симонії», який закидав Петрові. Князь Михаїл звинуватив Петра у невизнанні законів про шлюб і дозволі шлюбу у шостому ступені спорідненості. Патріарх скерував на Русь свого представника для з'ясування ситуації на місці. Та, вивчивши матеріали собору, патріарший суд не визнав протизаконності дій митрополита: у Константинополі плата за поставлення на церковні посади, хоча й не визнавалась офіційно, була річчю звичною, а патріарха Нифонта I (1310—1314) самого звинуватили у симонії. Відомо, що патріархи при поставленні митрополитів отримували значні «підношення». За припущенням Й. Мейсндорфа, київський митрополит сплачував патріарху податок на зразок того, який отримував від своїх єпархій. Попри виправдання Петра, Михаїл Ярославич не припиняв спроб його повалення. Відомим є листування князя з патріархом Нифонтом і скерування до нього ченця Акіндіна з новими викривальними матеріалами⁵⁴. Та своєї мети Михаїл знову не досяг. «Безсумнівно, що митрополит зовсім не був винний у висунутих проти нього звинуваченнях... інакше великий князь... не допустив би його оправдин»⁵⁵.

Переяславський собор мав серйозні наслідки для митрополита й усієї Київської церкви. Переконавшись у недружності Твері, Петро шукав підтримки московських князів, які виборювали у свого дядька Михаїла великокняжий стіл. У 1311 р. Петро не тільки відмовився благословити військо, очолюване юним Михаїловим сином Дмитрієм, що вирушило проти Юрія Даниловича, а й застосував до Дмитрія право церковного відлучення. Маємо тут перший в історії Київської митрополії випадок церковного відлучення за політичними міркуваннями, чим свого часу Кирило II лише лякав новгородців⁵⁶.

⁵⁴ Авторство цих звинувачень належало Акіндіну, який у своєму «Написанні» використав канонічний трактат «Власфимія», що містив гостру критику платні за висвячення на священство, оголошене як «поставлення на мзде» (В.А. Кучкин: *Источники «Написания» Мниха Акиндина*. В: *Археографический ежегодник за 1962 г.* Москва 1963, С. 66—73). Не виключено, що і «Власфимія» вийшла з оточення тверського князя для засудження Петра, адже до цього не фіксуємо відкритих сумнівів у канонічності рішень собору 1273 р. Текст «Написання» в: *Памятники древнерусского канонического права...*, С. 150—158.

⁵⁵ Е.Е. Голубинский: *История Русской Церкви...*, С. 108.

⁵⁶ Маємо на увазі випадок, коли митрополит Кирило II рішуче втрутився у конфлікт між великим князем владимирським Ярославом Ярославичем і мешканцями Новгорода, див.: *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*. В: *Полное собрание русских летописей* (далі — ПСРЛ). Санкт-Петербург 1885, Т. 10, С. 149. Про це дізнаємося також з тексту грамоти Кирила, в якій він закликав городян не проливати крові і дав поручительство за князя. Текст грамоти в: И.И. Срезневский: *Древние памятники русского письма и языка (X—XIV веков)*. Санкт-Петербург 1863, Стб. 67. Особливо цікавою є погроза святителя накласти на новгородців єпитимію, хоча їхні дії не стосувались якихось церковних порушень.

За умов боротьби між двома княжими гілками Петро зробив митрополиту резиденцію у Володимирі союзницею Москви. Хоча при цьому він виявив милосердя до свого опонента — єпископа Андрія, якого привселюдно простив, залишивши йому Тверську єпархію⁵⁷ (щоправда, за нез'ясованих обставин той 1316 р. змушений був піти у монастир). «В інших випадках, — писав М. Карамзін про Петра, — цей смиренний архипастир міг бути і суворим»⁵⁸. Так, 1312 р. він позбавив сану (можливо, за опозицію митрополитові⁵⁹) сарайського єпископа Ізмаїла, призначивши свого кандидата Варсонофія⁶⁰. Митрополит рішуче припинив діяльність Сеїта, який проповідував мусульманство (сеїтами на Русі називали ісламських учителів) і заперечував чернецтво. Його Петро переміг у диспуті на тому ж Переяславському соборі. Цей випадок набув широкого розголосу, увійшовши до церковних переказів. Останні ототожнили Сеїта з новгородським протопопом, за яким пішли інші ченці, що вийшли з монастирів і одружилися. Різка реакція митрополита на такі дії була логічною у контексті тієї боротьби, яку вели митрополити проти церковно-автономних прагнень Новгороду, поширених тут язичництва і вільнодумства. Аби зупинити подальший розвиток ересі, Петро наклав на Сеїта анафему. За Г. Карповим, Сеїт був наближений до тверського єпископа Андрія, який виступив на його захист⁶¹.

У 1313 р. Петро і великий князь Михаїл відбули до юного хана Узбека (першого магометанина серед золотоординських володарів). Маючи підтримку в особі Юрія Даниловича (який наблизився до хана, одружившись 1315 р. з його сестрою), митрополит був прийнятий у Сараї досить прихильно, чого не скажеш про Михаїла Ярославича. Неприязне ставлення до нього Узбека призвело, врешті, до загибелі великого князя у 1318 р. Його страта непривабливою тінню впала на московських князів⁶². Історичні дже-

⁵⁷ 1311 р. у Твері митрополит хіротонізував єпископів Харлампія (його єпархію літописи не згадують) і Прохора у Ростов. Андрій брав участь у здійсненні обряду.

⁵⁸ Н. Карамзін: *История государства Российского*. Москва 2008, Кн. 1, Т. 4, С. 189.

⁵⁹ Г.В. Вернадский: *Монгольское иго в русской истории*. В: *Евразийский временник*. Париж 1927, Кн. 5, С. 158—159.

⁶⁰ М.Д. Приселков: *Троицкая Летопись. Реконструкция текста*. Москва—Ленинград 1950, С. 354.

⁶¹ Г. Карпов: *Очерки из истории российской церковной иерархии*. Москва 1865, С. 8.

⁶² Своїми войовничістю, підступною боротьбою за великокняжий стіл і брутальним ставленням до інших князів Юрій Данилович набув недоброї слави. «Георгій своєю чорною душею заслужив всезагальну ненависть» (Н. Карамзін: *История государства Российского...*, С. 191), «Московский князь Юрій Данилович, особа [...] абсолютно по-маккіавелівськи безпринципна» (В.И. Петрушко: *История Русской Церкви...*, С. 107). А ось Іван Калита змальований у джерелах миролюбним, дипломатом, будівничим; хоча в багатьох випадках він діяв не менш рішуче і грізно, а в російській історіографії постає як спритний політик. Його позитивні риси названі в «Житіях» тією причиною, що особливо привернула до нього митрополита. Однак, зрозуміло, їхнє зближення мало обопільну прагматичну вигоду.

рела не ставлять в один ряд загибель Михаїла і його конфлікт з Петром. Однак, на думку П. Соколова, цей факт також міг вплинути на рішення Узбека. В усякому разі, очевидним є те, що під час перебування в Орді митрополит прагнув убезпечити себе від подальших утисків з боку Михаїла. Опосередкованим свідченням цього є ярлик, отриманий 1313 р. від хана. У ньому читаємо: «Да никто же обидит на Руси соборную церковь Митрополита Петра, и его людей и церковных его [...] А знает Петр Митрополит [...] право судит [...] и во всяких делах ведает сам Петр Митрополит един [...]»⁶³. За грамотою, усі священники і церковні люди в усіх життєвих справах, навіть за кримінальні вчинки, підлягали лише митрополичому судові, а церковна ієрархія оголошувалась недоторканою⁶⁴.

Наведені приклади показують Петра сильною особистістю, справжнім політиком, здатним своїм святительським авторитетом впливати на світських володарів і церковну ієрархію. Діючи подекуди у візантійському дусі (на що штовхали його життєві обставини і хід історичних подій), Петро переслідував не лише власні інтереси (що є цілком природнім), а й загальноцерковні. У цьому він був гідним продовжувачем лінії митрополита Кирила II.

І як Кирилові, Петрові також довелося діяти в складних політичних обставинах: державна руїна, загострення князівської боротьби за владу, а ще — постійне протистояння з великим князем. Літописи під 1310 р. відзначають смертельну небезпеку, в яку потрапив Петро у Брянську під час збройного конфлікту між місцевим князем Святославом і його племінником Василієм. А на початку XIV ст. постало питання нового розділення Київської церкви. За вимогою великого литовського князя Гедиміна імператор Андронік II Палеолог (який шукав з Литвою політичного союзу) і патріарх Йоан Глікіс (1315—1319) у 1315 або 1317 рр. дозволили Литовську митрополію. Її глава Феофіл мав резиденцію у Новгородку, й, можливо, на певний час поширив свою владу на Полоцьк і Туров⁶⁵. Цікаво, втім,

⁶³ Цит. за: В.В. Григорьев: *О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой Орды русскому духовенству*. Москва 1842, С. 112—113; Л.В. Черепнин: *Памятники русского права*. Москва 1955, Т. 3, С. 467.

⁶⁴ Водночас, автентичність цього ярлика спростовується: П. Соколов: *Подложный ярлык Узбека митрополиту Петру*. В: *Русский исторический журнал*. Петроград 1918, Кн. 5, С. 70—85; Л.В. Черепнин: *Русские феодальные архивы XIV—XV вв.* Москва 1951, Ч. 2, С. 53—57; С.М. Каштанов: *Из истории русского средневекового источника. Акты X—XV вв.* Москва 1996, С. 82.

⁶⁵ Це припустили Є. Голубінський, О. Павлов, Й. Мейендорф на тій підставі, що Туров був захоплений Гедиміном. Тому «Литовська митрополія за Гедиміна ще не була власне литовською і обіймала лише Туровську і Полоцьку єпархії, а не інші єпископії Західної Русі» (В.И. Петрушко: *История Русской Церкви...*, С. 111—112). Належність Туровського князівства Гедиміну зазначено в історичній науці, наприклад: В.Б. Антонович: *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*. Киев 1885, Т. 1, С. 46. Вхідження

що історичні джерела обійшли мовчанням реакцію митрополита Петра на рішення Константинополя. Але не забуваймо, що Петро не тільки очолював найбільші єпархії — Київську і Владимирську. Йому підкорялося православне духовенство на півночі Русі, у Галицько-Волинській землі⁶⁶ і Литві⁶⁷. Отримавши 1308 р. виняткові повноваження на керування усією безмежною Київською митрополією, Петро міг почуватися духовним главою «численного народу», попри перебування своєї пастви у різних, часто ворогуючих між собою князівствах.

Чи не найзагадковішою сторінкою життя Петра є його приїзд до Москви, який більшість істориків, ґрунтуючись на «Житії» Кипріяна, пов'язують з рішенням митрополита зробити це місто своєю новою резиденцією. У розповіді Кипріяна Петро, відвідуючи Івана Калиту у Москві, настільки полюбив її, що вирішив переселитися сюди з усім своїм причтом. І нібито це рішення йшло від самого Петра, який побачив у Москві новий центр Русі. У Петрові уста Кипріяна вклав пророцтво про майбутню велич і могутність Москви, звернуте до Івана Даниловича: «Аще мене, сину, послушаеши и храм пресвятое Богородици въздвигнеши въ своем

Турово-Пінської землі до складу Великого князівства Литовського в сучасній білоруській історіографії віднесено до 1320—1330-х рр.: *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*. Рэдкал. Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. Мінск 2007, Т. 2, С. 8, 111.

⁶⁶ Відомим є факт приїзду до Москви перед смертю Петра луцького єпископа Феодосія, який взяв участь у похороні митрополита. На думку Макарія (Булгакова), Феодосій прибув «у справах єпархіальних». П. Соколов вважав, що протезе цього луцького владика був архимандрит Феодор, якого Петро, за першою редакцією «Житія», «воименова на митрополию». І ніби цей Феодор і став майбутнім галицьким митрополитом (початок 1340-х—1347). Тому приїзд Феодосія був спричинений «справою заміщення Галицької митрополії» (П. Соколов: *Русский архиерей из Византии...*, С. 262—263). Симптоматично, що згадка про цей візит є у «Житії» Прохора, але відсутня у «Житії» Кипріяна, який після свого утвердження в Москві був зацікавлений у відновленні єдності Київської митрополії. Ким насправді був цей Феодор, історики сперечаються. Відомо, що під час перебування на Волині 1328—1331 рр. київський митрополит Феогност висвятив галицького єпископа Феодора. Це зазначено у літописі (*Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью...*, С. 195—198), свідчення якого підтвердив грецький рукопис другої половини XIV ст., знайдений В. Регелем у папській Ватиканській бібліотеці (див.: В.Г. Васильевский: *Записи о поставлении русских епископов при митрополите Феогносте в Ватиканском греческом сборнике*. В: ЖМПН. 1888, № 2, С. 445—463; Я. Головацкий: *Новооткрытый источник для церковной истории Галицкой Руси XIV столетия*. В: *Литературный сборник Галицко-русской матицы*. Львов 1888, С. I—XIX). І вже за Феогноста єпископ Феодор, про якого згадано також у грамоті князя Юрія-Болеслава Тройденевича за 1334 р. до великого магістра Тевтонського ордену Лютера (Лотаря) фон Брауншвейгського, домагався митрополичого столу (Н. Тихомиров: *Галицкая митрополия...*, С. 82). А документи патріаршого собору, що відбувся у Константинополі 1331 р., також вказують на якогось галицького митрополита.

⁶⁷ У 1451 р. московський митрополит Йона (1448—1461) довірив своєму намісникові церковне керівництво Вільно, Новогрудка і Гродно, позаяк останні «изъ старины» належали київським митрополитам (*Памятники древнерусского канонического права...*, С. 571).

граде, и самъ прославившися паче инех князей, и сынове и вьнуци твои в роды, и град съ[й] славен будет в всех градах Русских, и святители поживут в нем, и възыдут „руки его на плеща враг его”, и прославится Бог в немь». Цікаво, що ці слова відсутні в «Житії» Прохора, а їхній пафос цілком відповідає стилю Кипріяна.

Натомість більшість церковних істориків продовжують іти за житійною традицією. Відтак, і переїзд митрополита до Москви, і побудову її першого кам'яного храму — собору Успення Богородиці, і поховання у ньому Петра (що мало би підтвердити офіційну версію про перенесення митрополичої кафедри) вони подають як власну ініціативу святителя⁶⁸. Чимало світських істориків вважають: Петро дійсно приїхав до Москви (яка не мала свого єпископа), але зробив це внаслідок намовлянь Івана Калити. Не забуваймо, що останній жив здебільшого у Переяславлі, й лише після смерті брата Юрія заступив його на московському княжінні. Тільки відтоді Петро міг звернути увагу на Москву⁶⁹. А перше реальне свідчення про його перебування тут маємо з 1325 р., коли він відспівував трагічно загиблого Юрія⁷⁰.

Безсумнівно й те, що саме Іван Данилович запропонував Петрові залишитись у Москві, створивши для нього привабливі умови («упокоїв його старість»⁷¹). Князь добре розумів те значення, яке мало перенесення митрополичого двору. Утвердження святителя в Москві давало їй «вигляд столиці всієї Русі, адже єдність останньої підтримувалась в той час єдиним митрополитом»⁷². І не просто вигляд: окрім політичної (піднесення московського князя, посилення його авторитету в очах Заходу і Золотої Орди) і церковної вигоди (підтримка Константинополя), йшлося також про матеріальний зиск. С. Соловйов підкреслює факт збагачення Москви після набуття статусу церковного центру. До цього ж місто було «нікчемним» (І. Гумецький) провінційним поселенням. Нагадаємо, що до переїзду

⁶⁸ Наприклад, читаємо, що вибір Петра зумовлений гарним місцезнаходженням Москви і симпатією до Івана Калити. Тому при кінці свого служіння святитель більше часу проводив у Москві і сам вирішив встановити тут митрополичу кафедру (Т. Барсов: *Константинопольский патриарх и его власть над Русскою Церковью*. Санкт-Петербург 1878, С. 427). Те саме: П.В. Полежаев: *Московское княжество в I половине XIV века. Исторический этюд*. Санкт-Петербург 1878, С. 37—38.

⁶⁹ В. Петрушко вважає: Петро назавжди оселився у Москві вже 1322 р. Однак про його пастирство тут до 1325 р. ніде не згадано. Є дані про рукопокладення у Москві новгородського архієпископа Мойсея, та воно також відбулося 1325 р. або 1326 р.

⁷⁰ Деякі історики, на основі запису у Новгородському І літописі, доводять, що загибель Юрія Даниловича сталася у листопаді 1325 р., а сам похорон — у лютому 1326 р., наприклад: И. Забелин: *История города Москвы*. Москва 1990, С. 71.

⁷¹ Г. Карпов: *Очерки из истории российской церковной иерархии...*, С. 28.

⁷² С.М. Соловьев: *Сочинения в восемнадцати книгах*. Москва 1988, Кн. 2, Т. 3—4, С. 222.

Петра у Москву Іван Данилович залишався удільним князем: після смерті його брата великокняжий стіл перейшов до Михайлового сина Олександра. Тому Іван Калита був кровно зацікавлений у союзі з митрополитом. Руйнуючи церковну міць Володимира, той руйнував водночас могутність великого князя. Зацікавлений був і Петро з огляду на чергове піднесення тверських князів.

Однак чи мав Петро намір офіційно оголосити Москву новою резиденцією київських митрополитів? Сумнів викликає вже той факт, що саме він ініціював будову тут першого кам'яного собору і заповів себе у ньому поховати. Адже офіційним місцем поховання київських митрополитів були Київ чи Владимир. І не тільки за Петра, а й за його наступників на київській кафедрі митрополита адміністрація ще довгий час залишалась у Володимирі⁷³.

Макарій (Булгаков) подає переїзд Петра як його «особисте переселення, та аж ніяк не перенесення митрополичої кафедри»⁷⁴. Ця думка непоодинокі⁷⁵. В. Топоров також сумнівається у цьому, як і у тому, що побудову Успенського собору ініціював Петро⁷⁶. Історики дивуються поспіху, з яким Іван Калита почав будівництво у серпні 1326 р.⁷⁷, хоча церкви зазвичай закладали навесні. А сам Петро був уже хворим і нездатним на подібну масштабну акцію. І, справді, вже у грудні 1326 р. Петро помер, а його труну (у Кипріяна, за заповітом святителя: «Еще же и мои кости в нем положении будут») поклали у храмову стіну. П. Соколов вважав цей запис у Кипріяновому «Житті», як і Петрове пророцтво, домислами автора⁷⁸. Опосередковано підтримав цю думку В. Топоров: саме «Іван Данилович придумав переконати митрополита залишити у нього в Москві хоча би свій прах, аби й інші митрополити мали якісь спонукання мешкати у ній»⁷⁹. Зусилля Івана Калити виправдались. Уже 1328 р. він здобув велике княжіння.

⁷³ Е.Е. Голубинский: *История Русской Церкви...*, С. 38—39; Б.А. Успенский: *Царь и патриарх: харизма власти в России. (Византийская модель и ее русское переосмысление)*. Москва 1998, С. 328. Коли 1389 р. московський претендент на митрополичу кафедру Михайл (Митяй) виїхав до Константинополя за висвяченням, його у дорозі супроводжували володимирські крилошани (*Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновскою летописью...*, 1897, Т. 11, С. 39).

⁷⁴ Макарій (Булгаков): *История Русской Церкви...*, С. 850.

⁷⁵ А.В. Карташев: *Очерки по истории Русской Церкви...*, С. 302—303. P. Nitsche: *Die Mongolenzeit und der Aufstieg Moskaus (1240—1538)*. In: *Handbuch der Geschichte Rußlands*. Bd. 1. Stuttgart 1981, S. 593.

⁷⁶ В.Н. Топоров: *Святость и святые в русской духовной культуре*. Москва 1998, Т. 2, С. 615.

⁷⁷ Ця дата також дискутується в історіографії.

⁷⁸ П. Соколов: *Русский архиепирей из Византии...*, С. 258.

⁷⁹ В.Н. Топоров: *Святость и святые в русской духовной культуре...*, С. 616.

А для досягнення мети зробив ще один далекоглядний крок — домігся канонізації митрополита. Причому, у такі стислі терміни, які й досі дивують істориків. Канонізація вимагала доведення святості Петра, тому фіксація чудесних зцілень при гробі святителя (адже божественний дар чудотворення є визначальним у прилученні до лику святих) почалася одразу після його смерті і, поза сумнівом, — за наказом Івана Даниловича. Він послав ростовського єпископа Прохора на Владимирський собор 1327 р. Той виступив з листом, в якому перелічувались посмертні чуда, і схилив присутніх до рішення про канонізацію (через кілька місяців після смерті Петра).

Про чуда згадано у «Житіях» Прохора і Кипріяна⁸⁰. Останній міг користатися також офіційним зверненням Петрового наступника на київській кафедрі, митрополита Феогноста, до константинопольського патріарха Йоана XIV Каліки (1333—1347). Саме звернення також ініціював Іван Калита, який пришивидшував відповідь Константинополя. Тому вже 1339 р. патріарх надіслав митрополиту Феогносту грамоту, якою підтвердив прилучення Петра до сонму святих Київської церкви. Феогност, не зволікаючи, встановив загальноцерковне шанування святого, надавши йому особливої урочистості, «що було таким бажаним для московських князів з політичних міркувань»⁸¹. З цього часу Москва зберігала мощі Петра Ратенського (а ще його ікони, жезл, панагію та ін.) як заповуку свого благоденства.

Митрополит Петро став не просто першим руським святим ієрархом, а першим московським святим. Російська церковна традиція зробила його родоначальником руських першоієрархів, які вже цілком репрезентували інтереси Москви. Остання відтоді претендувала на статус міста особливої святості, нового православного центру, спадкоємиці киево-руської духовної спадщини. Церковна підтримка дійсно забезпечила швидке піднесення московських князів. Тому не викликає сумніву політична мотивація канонізації. Не випадково тривалий час Петро як покровитель Москви прикликався свідком при оголошенні князівських указів і підписанні політичних угод, при його гробі вінчалися на царство московські володарі. Постать Петра стала своєрідним символом московського само-

⁸⁰ А у «Слові похвальному святителю Петру» Кипріян оповів про свою тяжку хворобу у Константинополі, яку він переміг лише молитвами до Петра. Тому «понеже тебе предстателя Руськаа земля стяжа, славный же град Москва честныя твоя мощи, яко же некое съкровище, честно съблюдает, и яко же тебе живу» (Цит. за: «Слово похвальное иже во святых отца нашего въ ерархах великого чудотворца Петра митрополита всея Руси». В: Р.А. Седова: *Святитель Петр...*, С. 96—107). За іншою версією, автором «Слова» був Пахомій Логофет (Б.М. Клосс: *Избранные труды...*, С. 34).

⁸¹ Е.Е. Голубинский: *История канонизации святых в Русской Церкви*. Москва 1903, С. 67.

державства⁸² і була використана для побудови цілого пантеону московських святих. Його прославлення увійшло не лише до літургійної практики російського православ'я, а й у світську поезію. Свою частку в піднесення культу Петра доклав Іван IV Грозний, який склав на честь митрополита стихирі «Кыми похвальными венцы», «Придете собори рустии», «Отче преблаженне святителю Петре». У них події XIV ст. змальовані як своєрідна прелюдія концепції «Москва — третій Рим»⁸³.

Історики відзначили продуману послідовність у діях Івана Калити: підтримка митрополита, його запрошення до Москви, будівництво Успенського собору, поховання у ньому Петра, прославлення його мощів⁸⁴. До цього додамо канонізацію і написання «Житій» за наказом московських князів (Прохор) або їм на догоду (Кипріяні). А, отже, на думку К. Соловйова, «зусиллями Івана Калити і митрополита Петра формується релігійно-політична „московська ідея”, за якою, саме Москва та її правителі обрані Богом для спасіння руської землі»⁸⁵. Висновок дискусійний. Зусилля і справжні наміри московського князя не викликають сумнівів. Однак напевно чи можна пов'язати «московську ідею» з митрополитом Петром. Він дійсно приїхав до Москви, втомлений мандрами і боротьбою з тверськими князями. Все інше за нього — й насамперед рішення про утвердження в Москві митрополичої кафедри — зробили його біографи, а також церковні перекази і політична історія.

Наведений ряд подій доповнимо ще однією — приїздом на Русь 1328 р. нового київського митрополита, грека Феогноста. Він одразу поселився у Кремлі (тому, на думку деяких авторів, датою перенесення митрополичої резиденції слід вважати 1328 рік), засвідчуючи цим остаточний вибір Константинополя на користь Москви⁸⁶. Цікаво, що чи не найактивніше проявив себе Феогност протидією партикулярним настроям у західноруських єпархіях, які відновилися після смерті Петра. Своєю боротьбою проти Га-

⁸² И.И. Гумецкий: *Великий сын Галича...*, С. 76. Див. також: А.А. Медведев: *Русская Православная Церковь в процессе формирования Московского княжества: 1283—1453* 22. Автореф. дис. канд. истор. наук. Москва 2006.

⁸³ Т.Ф. Владышевская: *Отражение русской истории в творчестве древнерусских распевицков*. <http://www.portal-slovo.ru/art/36093.php>

⁸⁴ Тож «підготовка до „освячення” Москви велась фундаментально» (А.С. Хорошев: *Политическая история русской канонизации (XI—XVI вв.)*. Москва 1986, С. 95).

⁸⁵ К.А. Соловьев: *Великокняжеская легитимность во второй половине XIV в.* «Международный исторический журнал» 1999, № 2. http://history.machaon.ru/all/number_02/diskussi/1/second/index.html

⁸⁶ А.А. Горский: *К вопросу о причинах «возвышения» Москвы*. В: *Отечественная история*. Москва 1997, № 1, С. 3—12; П.В. Кузенков: *Регионы и периферия. Византия и Русь*. В: *Православная энциклопедия*. Москва 2004, Т. 8, С. 229. «Спир між Москвою і Твер'ю за першість був вирішений на користь Москви уже тоді, коли наступник Петра, митрополит Феогност [...] остаточно утвердив своє місцеперебування у Москві» (М.Н. Тихомиров: *Труды по истории Москвы*. Москва 2006, С. 226).

лицької митрополії Феогност нібито очищав пам'ять про Петра (можливо і не прямо) від усього, що могло поставити під сумнів його новий образ — образ «натхненника» московської державності.

З огляду на зазначене, сумнівно, що саме Петро Ратенський був інспіратором нового вектору в історії Київської церкви. Як і Кирило II, він своєю діяльністю лише відгукнувся на глибинні політичні зміни, які знайшли відображення у церковному житті. Ці зімни руйнували стару Київську Русь св. Володимира й народжували нову Русь, в якій відцентровані тенденції готували ґрунт для появи молодих незалежних держав. Зайнявши київську кафедру в надзвичай складний для Русі час, обидва святителі сприяли зближенню церковної і світської влади, а, отже, утвердженню на Русі візантійського ідеалу державності. Своєю співпрацею з ключовими суб'єктами руської історії XIII—XIV ст. — князівською верхівкою, ординськими ханами, нікейсько-візантійськими володарями і східними патріархами — Кирило і Петро сприяли посиленню позицій Київської церкви у східнохристиянській ойкумені.

Перебуваючи у стані перманентної боротьби з великокняжим двором, митрополит Петро зробив свідому ставку на нових володарів. Цим, з одного боку, він опосередковано сприяв майбутньому розділенню Київської церкви, з іншого — допоміг піднесенню Москви. Хоча це піднесення насправді зроблено руками Івана Калити та його наступників, які зуміли вдало скористатися з помилки тверських князів.

«Петрове пророцтво», викладене Кипріяном, відобразило також промосковську позицію Константинополя. У другій половині XIV ст. зацікавленість в єдиній централізованій владі у руських землях виявили візантійський імператор Йоан VI Кантакузін і патріарх Філофей Коккін (1353—1354, 1364—1376). Прихильники афонського ченця Григорія Палами, вони впроваджували політику «політичного ісихазму» (Й. Мейендорф, Г. Прохоров), яка передбачала посилення впливу Візантійської імперії на слов'янські народи і в такий спосіб — утвердження своєрідної «Візантійської співдружності націй» (Д. Оболенський)⁸⁷. У цьому Константинополь покладав «велику надію на руську церкву в сенсі об'єднання православного християнства»⁸⁸. Тому підтримав Москву, яка свою політику розглядала як «збирання руських земель» в єдину централізовану державу. І в Кипріяновій редакції «Житія» чи не найвиразніше висловлена ця візантійська максима.

⁸⁷ На цю тему див.: D. Obolensky: *Byzantium, Kiev and Moscow: a Study of Ecclesiastical Relations*. In: *Dumbarton Oaks Papers*. Т. 11. Washington 1957, р. 21—79; И. Мейендорф: *О византийском исихазме и его роли в культурном и политическом развитии Восточной Европы в XIV в.* В: ТОДРЛ. 1974, Т. 29, С. 291—305; Д. Оболенский: *Византийское содружество наций: Шесть византийских портретов*. Москва 1998; Г.М. Прохоров: *Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. Статьи*. Санкт-Петербург 2009.

⁸⁸ Н. Дончева-Панайотова: *Киприан...*, С. 26.

Подальше зміцнення Московського князівства ще більше посилило роль у ньому Церкви, призвівши до висвячення нового митрополита з русинів, сина чернігівського боярина Алексія (1353—1378), який на певний час став фактичним господарем Москви. А внук Івана Калити — великий князь Дмитрій Іванович (Донської) після смерті Алексія здійснив спробу самовільного (хоча й за допомогою собору, скликаного 1378 р. у Москві) заміщення митрополичої кафедри, запропонувавши свого кандидата — архимандрита московського Спаського монастиря Михаїла (Митяя). Невдовзі син Дмитрія Донського, великий князь Василій Дмитрович, заборонить поминати ім'я візантійського імператора під час богослужіння. Ці факти слід розглядати в одному ряду з тими змінами у церковно-політичному житті Русі, які з початку XIV ст. намітились у Галицько-Волинській землі і Литві.

Wiktoria Ljubaszczenko

Metropolita Piotr (Rateński) i przyszły podział Kościoła kijowskiego

Streszczenie

Artykuł jest analizą kościelno-politycznych działań kijowskiego metropolity, pochodzącego z Rusi Halicko-Wołyńskiej, Piotra (Rateńskiego). Najwięcej uwagi poświęcono najbardziej kontrowersyjnym chwilom z życia i posługi pasterskiej: okolicznościom towarzyszącym nominacji Piotra na metropolitę halickiego (zainicjowanym przez księcia Halicza Jerzego I Lwowicza), powodowi ordynacji na metropolitę kijowskiego, jego konfliktowi z Wielkim Księciem Włodzimierzem Michałem Jarosławowiczem i zbliżeniu z księciem Moskwy Iwanem Daniłowiczem (Kalita). Porównując kilka elementów biograficznych metropolity Piotra i drugiego halicko-wołyńskiego kandydata Cyryla II, autorka ujawnia polityczne uwarunkowania ich sojuszu z księciem włodzimiersko-suzdalskim. O ile Cyryl II, pomimo długiego pobytu w Zalesiu, utrzymał swoje jurysdykcyjne kontakty z Kijowem, o tyle Piotr je zniszczył. W ten sposób wpłynął na przyszły podział Kościoła kijowskiego.

Autorka ukazuje polityczne okoliczności kanonizacji metropolity — Piotr nie był pierwszym świętym hierarchą ruskim, ale pierwszym świętym Moskwy. Kościelna tradycja sprawiła, że stał się założycielem ruskiej metropolii reprezentującym już całkowicie interesy Moskwy. Od tego momentu Moskwa zyskała status świętego miasta, centrum wschodniej ortodoksji i następcy kijowsko-rosyjskiej historii.

Kościelno-polityczna działalność metropolity Piotra wiązała się z trudnymi politycznymi okolicznościami funkcjonowania Kościoła kijowskiego w drugiej połowie XIII i na początku XIV wieku (rozpad starej Rusi Kijowskiej i powstanie nowej Rusi, w której odśrodkowe tendencje spowodowały pojawienie się indywidualnych stanów o autonomicznych religijnych zamiarach).

Der Metropolit, Peter (Rateński) und künftige Teilung der Kiewer Kirche

Zusammenfassung

In dem Artikel wird die kirchlich-politische Tätigkeit des aus Galizien — Wolhynischen Russland kommenden Kiewer Metropoliten, Peter (Rateński) untersucht. Die meiste Aufmerksamkeit wird dabei den kontroversesten, mit seinem Leben und Bischofsdienst verbundenen Geschehnissen geschenkt: der vom galizischen Fürsten Jurij I. Lwowicz initiierten Ernennung des Peters für den Amt des Galizischen Metropoliten; dem Grund für seine Ernennung zum Kiewer Wojewoden; seinem Konflikt mit dem Großen Fürsten Włodzimierz Michail Jarosławowicz (Tscherskoj) und seiner Annäherung mit dem Moskauer Fürsten Iwan Danilowicz (Kalita). Einige Elemente von den Biografien des Metropoliten Peter und des zweiten galizisch-wolhynischen Kandidaten von Kiril II. miteinander vergleichend zeigt die Verfasserin politische Voraussetzungen deren Allianz mit dem Fürsten Włodzimierz-Suzdal. Sofern Kiril II. trotz langen Aufenthaltes in Zalesie seine Jurisdiktionskontakte mit Kiew aufrechterhalten hatte, hatte sie Peter abgebrochen. Auf solche Weise trug er zur künftigen Teilung der Kiewer Kirche bei.

Die Verfasserin stellt politische Umstände der Heiligsprechung von dem Metropoliten dar — Peter war zwar nicht der erste heiliggesprochene russische Hierarch, aber der erste Heilige von Moskau. Die kirchliche Tradition verursachte, dass er zum Gründer der russischen Metropole wurde, der nur Interesse Moskaus vertrat. Seitdem erlangte Moskau den Status einer heiligen Stadt, des Zentrums von der orientalischen Orthodoxie und des Nachfolgers der Kiewer-russischen Geschichte.

Kirchlich-politische Tätigkeit des Metropoliten Peter war durch schwierige politische Lage der Kiewer Kirche in der zweiten Hälfte des 13.Jhs und zu Beginn des 14.Jhs gekennzeichnet. Das waren der Zerfall von dem alten Kiewer Russland und die Gründung von dem neuen Russland, in dem zentrifugale Tendenzen zur Entstehung von individuellen Ständen mit autonomen Religionsabsichten beigetragen haben.